

1. Большой энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1979.
2. Вронский В.А. Прикладная экология. Учебное пособие для студентов вузов. - Ростов-на -Дону. 1996.
3. Политехнический словарь. – 2 изд. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – С.486.
4. Абдаимов Б., Жарылкасын Е. Возмещение экологического вреда по законодательству Республики Казахстан. - Алматы: Юрист, 2001.
5. Байтанаев Е.Б. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения агрохимикатами в Республике Казахстан: Дисс. канд. юрид. наук. – Алматы, 2005.
6. Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением (Базель, 22 марта 1989 г.).

**Б. А. Жүсіпова**

## **ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ (XVIII-XIX ғғ.)**

Жерге орналастыру жер қатынастарын реттеуге бағытталған шаралар Қазақстанда XVIII-XIX ғасырларда өз ерекшеліктерімен сипатталды.

Жерге орналастыру заңнамасының қалыптасуы мен құқықтық реттелуінің ерекшелігін революцияға дейінгі кезең және Кеңес дәуіріндегі кезең деп қарастыруға болады.

Революцияға дейінгі кезеңде, жер өңдеуге жарамды жер көлемі есепке алынбады. ҚазАКСР үкіметінің бекітілген отырықшы жерлер тізіміне сәйкес, олардың көлемі – 11 млн 577 мың 783 га, оның ішінде жер өңдеуге жарайтыны – 8 млн 812 мың га болды. Бір мәліметтер бойынша абсолютті қажетсіз жерлер 50 млн десятина, ал басқа мәліметтер бойынша – 75,5 млн десятина болды. Қазақстан территориясының көп бөлігі шөлейт сипаттағы дала кеңістігімен сипатталады, кейбір бөліктерінде Қазақстанның 61 % құрайтын шөлейт жерлер болды. В.М. Боровский мен У. Успановтың зерттеулерінде Қазақстанның шөлейт және шөл жерлерін оның барлық көлемінің 64%-ын құрайды деп көлемін өсіріп көрсетілген. Қазақ шаруашылығының формалары әр аймақтың табиғи ерекшелігіне байланысты болды. Қазақстанда шаруашылық жүргізудің негізгі белгілері бойынша шаруашылықтың 3 түрін бөліп көрсетуге болады. Біріншісі жер – мал шаруашылығы – Солтүстік зоналарды қамтыды, яғни бірінші табиғи-тарихи аймақта және Оңтүстіктің кейбір бөліктерін де қамтыды. Табиғи-географиялық аймақтарды зерттегенде Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанның жер зоналары бірдей еместігі анықталған. Шаруашылық жүргізудің екінші түрі (мал шаруашылығы мен жер игеру) орташа жылдық жауын көлемі 200-ден 250 мм болатын зонада, яғни екінші типті табиғи-тарихи зонаға сәйкес келді, сондай-ақ жер игерумен қатар мал бағумен сипатталынды. Орталық Қазақстан территориясына мал шаруашылығын дамытуға қолайлы жағдай туғызды, алайда оның солтүстік бөлігінде қара топырақты және қара қоңыр топырақты жерлер болғанымен, жер иегерумен қатар мал шаруашылығы да бірдей қалыптасқан.

Шаруашылық жүргізудің үшінші түрі (таза мал шаруашылығы) Оңтүстік және Орталық Қазақстанда болды, орташа жылдық жауын көлемі 250 мм-ден төмен болатын, шаруашылық жүргізу көшіп-қонумен сипатталынды. Осылайша, Қазақстанның жер ресурстарын рационалды игеру мен қазақ халқын жерге орналастыру негізгі мәселелері Қазақстанның климаттық ерекшеліктеріне байланысты анықталды және де соның нәтижесі ретінде «ылғалсыз жерлер» деп аталатын және олардың өнімі тұрақсыз жерлердің таралуын айтамыз.

Көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда революцияға дейінгі кезеңде жерді пайдаланудың қоғамдық формасы дамыды. Қазақ халқының жерді пайдаланудың қоғамдық-туыстық формасы шаруашылықтың даму сатыларына байланысты көп түрлерге ұласты. Таза көшпелі аудандарда жерді пайдаланудың қоғамдық-туыстық формасы белгілі бір қыстық тұрақтарсыз дамыды. Олар көбінесе жаз айларында жайлауда, қыс айларында қыстақтарда қоныстанды. Көбінесе қазақ елінде тұрақты және белгілі бір егістіктері болған жоқ, бытыраңқы болды, өйткені Қазақ халқы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан, бос жерлерді пайдаланды, яғни малға жайлы, табиғи климаттық жерлердің ыңғайлысына қоныстанды. 2-3 жылдан соң сол жерлер ауыстырылып отырылды (1, 48-50 бб.).

1889 жылы 12 шілдеде «Село тұрғындары мен мешандардың қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы» арнайы ереже бекітілді. Бұл ережеде, негізінен, жерді бөліп берудің нақты мөлшері көрсетілмеген, дегенмен жергілікті өкімет органдарына өз қалауы бойынша белгілеуге құқықтары белгіленген. Тіпті қазақ шаруалардың құнарлы жерлерден шөлейт жерлерге күшпен көшіру және қазақтардың көшетін жолдары орыс поселкаларының үстінен өткендігіне алым төлету фактілері де орын алған. Міне, осындай қолайсыз жағдайлар салдарынан қазақ ауылдарының ауыл шаруашылығы да құлдырауға ұшырады, мал шаруашылығының өркендеуіне кері әсерін тигізді.

Қазан революциясынан кейінгі орнаған Кеңес үкіметінің басқаруы көптеген салаларға өзгерістер

әжелді. Социалистік жер қатынастары Кеңес үкіметі орнауымен пайда болды. Кеңес дәуірі орнағаннан кейінгі кезеңде қалыптасқан жерге орналастыру 1917 жылғы 26 қазандағы Жұмысшылар әскері және шаруалар депутаттарының II Бүкілресейлік съезінің Жер туралы Декретінен бастау алады. Мұнда жерге орналастырудың мақсаты тәркіленген жерлерді жүзеге асыру болып табылады. Болыстық жер комитеттері басқарды, олар тікелей сайлау арқылы құрылады. Болыстық жер комитеттерінің міндеттерін крепостной құрылысының барлық қалдықтарын тезірек және біржолата жою, барлық әділсіздік олқылықтарды, оның ішінде: норматикалық орындаушылық жүйесін натуралдық жалдау т.б толығымен жоюға жатады. Болыстық жер комитеттеріне болыс аумағындағы жер туралы барлық құжаттарды жинап алу, сонымен қатар жерді пайдаланудың алқаптарға бөліну мәліметтері жинау міндеттері жүктелді. Малды азықтандыруға керекті жайылымдық мөлшерін анықтау (орман, шабындық жерлерін) селолар мен деревняларға бөліп беру жүктелді. Жерлерді жалға алу ақысын белгілеп және төлеу тәртібін тексеріп отырды. Жер реформасының жобасын дайындады. Тәртіп бойынша қабылданған жер заңдарын жүзеге асыру үшін орталық және жергілікті жер комитеттері құрылды. Жергілікті жер комитеті орталық жер комитетінің басшылығымен әрекет етеді. Жергілікті жер комитетінің құрамында губерниялық (облыстық), уездік, окурттік, облыстық жер комитеттері кіреді. Жер комитетінің жер және ауыл шаруашылық қатынастарын реттеу туралы нұсқау бар. Оның жерді есепке алу қожалықтарды құнсызданудан қорғау, жерді тең бөлу және басқа да бөлімдері бар (2).

1918 жылдың 18 тамызында ВЦИК-тің қаулыларында қозғалмайтын мүлікке және меншікті құқығын жою туралы декрет қабылданды. Декретке сай жеке тұлғалардың және өнеркәсіптің, кәсіпорындардың және ведомствалар мен мекемелердің жеке меншігіндегі құрылыс орналасқан және орналаспаған жерлеріне жеке меншігі жойылады, меншіктеніп алынған жер жергілікті үкімет органына беріледі және жергілікті үкімет органдары кәсіпорын салушыларға жер беру құқығын пайдаланады (3).

1919 жылдың 14 ақпанында «Социалистік жерге орналастыру» және социалистік егін шаруашылығына өту шаралары туралы тәртіп қабылданды. Мұның 3-бабында былай делінген: Адамды адам қанайтын барлық қанаушылықты жою үшін, социализм негізінде ғылым мен техникалық барлық жетістіктерін қолданып, ауылшаруашылықты ұйымдастыру үшін, еңбекшілер көпшілігін социализм рухында тәрбиелеу үшін, сондай-ақ пролетариат пен деревня кедейлерін капитал мен күресті ұйымдастыру үшін, жер пайдаланушыларды жеке меншік түрінен ірі кеңестік серіктерге, қожалықтарға және басқа да серіктестіктерге көшіру алға қойған мақсатқа жетудің ең артық құралы болып табылады. Ірі кеңес қожалықтары коммуналар қоғамдық жер өңдеу және басқа серіктестік жер пайдаланушылар қойған мақсатқа жетудің ең озық құралы болып саналады. Сондықтан барлық жеке меншік жер пайдаланушыларды өтпелі кезең деп қарауы керек. Осы мақсаттарға жету үшін жер бөлімдердің жерге орналастыру міндеттерінің шеңберіне мыналар кіреді:

- а) ауыл шаруашылығының жерлерін басқа жерлерден шекарасын бөлу;
- б) ауыл шаруашылығы қорынан жеке меншікке бөліп беруге жатпайтын жердің шекараларын анықтау;
- в) алыс жерлерді, аралас алқаптарды жою;
- г) ауыл шаруашылық қорды ауылшаруашылық қожалығын жүргізу үшін еңбекші халыққа бөліп беру;
- д) басқа қажеттілік үшін бөліп беру;
- е) ауылшаруашылық қорды кеңейту үшін іздестіруді жүргізу;
- ж) жер қорының және жер пайдаланушы халықтың есебін жүргізу.

Жерге орналастыру жұмыстары жер бөлімдерінің бастамасы мен губерния көлемінде жүргізілді. Жер бөліп беру жұмыстары жерге орналастыру жұмыстарының жоспарлары негізінде жүргізілді. 1919 жылы 11 наурызда социалистік жерге орналастыру туралы тәртіпті қолдану жөнінде егін шаруашылығы халық комиссариатының нұсқауы қабылданды. Бұл ережеде: «РСФСР-да барлық жерлер, кімнің қарамағында болса да біртұтас мемлекеттік жер қорын құрайды», - делінді (4).

1920 жылы жерге орналастыруға байланысты нормативтік құқықтық актілер «Азық-түлік және ауылшаруашылығы халық комиссариатының мемлекеттік жайылым қорын құру және оны пайдалану туралы» қаулысы қабылданды. 1920 жылы 30 сәуірде жерді пайдалану мақсаттарына қол жеткізе алмағандықтан «Жерді қайта бөлу туралы» Декрет қабылданды (5).

Кейін 1922 жылы 22 мамырда ВЦИК-нің «Еңбек пен жер пайдалану» заңы қабылданды, бұл заңда мынадай тәртіптер көзделінген. Осы қаулы қабылданғаннан бастап, әрбір жер қоғамы, жер пайдалану түрін сақтап қалуға, жер пайдаланудың әртүрлі әдістерін тандап алуға құқылы. Сондай ақ РСФСР 1922 жылы қабылданған Жер кодексінің III бөлімінде, - «Жерді орналастыру және қоныс аудару туралы» 165-175 баптарында жерді орналастыру жұмысының тәртібі анықталған. 1923 жылы 10 мамырда ВЦИК-тің Түркістан АКСР-нің көшпелі және жартылай көшпелі аудандарында жерге

орналастыру туралы декрет пен ереже қабылданған. Декретте: «Бұл ереженің қабылдау мақсаты жер пайдалануды шаруашылықтың жағдайына қарай ыңғайластырылған, дұрыс және тұрақты қамтамасыз ету», - деп көрсетілген (6).

1928 жылғы «Жерге орналастыру мен жерді пайдаланудың жалпы бастамалары» Декретінде барлық шаруашылық мұқтаждықтарына берілген жер алқаптарын дербес категория етіп бөлмеді. Жерге орналастыру органдары алдында жеке жер пайдалану нысанының ірі социалистік жер пайдалану нысанына ауыстыру мақсаты тұрды.

Сонымен, халықты жерге орналастырудың негізгі мақсаты жер ресурстарын рационалды игеру болып табылатындықтан, жерге орналастыру сипатындағы іс-шараларды өткізгенде, ең алдымен жерді утилизациялаудың ауыл шаруашылық формаларына Қазақстанның табиғи-климаттық ерекшеліктерін ескеріле отырып, шаруашылық жүйесін бөлу мен халықты жерге орналастыруға арнайы нормативтік актілердің қабылданып, мемлекеттік уәкілді органдардың жер заңдарының нормаларын жүзеге асыруды қамтамасыз етудегі қызметінің жүйесі мен іс-шаралары қалыптасқан.

Жер құқық қатынастардың жаңа сапалы моделін жасауды және жер құқықтық тәртіптерді заңдарда оңтайлы орнықтыру, қалыптастыру, жер құқық нормаларын іске асыру теориялық өзекті мәселелер болып табылады (7, 21б.). Сондықтан жоғарыда айтылған Қазақстандағы жерге орналастыру заңнамасының қалыптасуымен даму кезеңдерінің тарихынан жер құқығының пайда болуынан бастап, жерге орналастыру мен жер процессуалдық нормалардың қатар дамығанын, оларды қолдануын жерге орналастыру іс-шаралары жер заңдарының орындалуына ықпалын тигізгенін көре аламыз (8, 8-9 бб.).

---

1. Ибраимова Г. Землеустройство казахского населения в первой трети XX века» (теория и практические подходы). Источник. – Караганда, 2006. - 48-50 б.

2. СУ РСФСР 1917г №1

3. СУ РСФСР 1918г №62

4. СУ РСФСР 1919г №4

5. СУ РСФСР 1919г №39-40

6. СУ РСФСР. 1928 - 69-642 бб.

7. Әбдірайымов Б.Ж. Земельный процесс в Республике Казахстан. Учебное практическое пособие.-Алматы: Юрист, 2001. – 88 с.

8 Нұғыманов Е.Е. Қазақстан Республикасында жерге орналастыру - жер қатынастарын құқықтық реттеудің әдістемесі. Автореферат заң ғылымдарының кандидаты. - Алматы, 2007. - 8-9 бб.

\*\*\*

В статье рассматривается тенденция становления и развития правовой землеустройство казахского населения XVIII-XIX в.в.

\*\*\*

In this article it is considered the tendencies of becoming and developing legal regulation of land of Kazakh population in XVIII-XIX centuries.

**А.Ә. Бектұрғанова**

### **ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ҚОЗҒАУ САТЫСЫ – ҚЫЛМЫСТЫҢ ІС ЖҮРГІЗУ САТЫСЫНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ**

Қазақстанда қылмыстық процестің қылмыстың іс жүргізу сатысы басты институттарының бірі болып табылады. Аталған инстанция бірқатар объективті факторларға байланысты қалыптасады. Қазақстан Республикасының жаңа ҚІЖК-нің қабылдануы, оны қолдану тәжірибесінің болмауы, оның жетістіктерін бара-бар бағалаудың мүмкін еместігі. Мұндай факторларға жататын жағдайлар: 1997 жылғы қаңтарынан бастап ҚР ҚІЖК-нің қабылданылып, енгізілуі қылмыстық іс жүргізу міндеттерін айқындай түсті.

Қылмыстық процестің міндеттері Қылмыстың іс жүргізу кодексінің 8-бабында айтылған. Онда қылмыстық процестің міндеттері қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белиленген тәртіп адамды және азаматты неізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, - оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуі, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдесуге тиіс [1, 10 б.].